

विकसित भारतासाठी भारतीय ज्ञान प्रणाली

प्रा. श्रीपाद श. नायब,
सहाय्यक प्राध्यापक,

स्वामी विवेकानंद समाज कार्य महाविद्यालय, महाल नागपूर

प्रस्तावना

भारतीय ज्ञान म्हणजे भारतात प्राचीन काळापासून विकसित झालेली समग्र, मूल्याधिष्ठित आणि जीवनाभिमुख ज्ञानपरंपरा होय. ही संकल्पना केवळ ग्रंथाधारित किंवा बौद्धिक ज्ञानापुरती मर्यादित नसून मानवाचे संपूर्ण जीवन समजून घेणारी व घडविणारी व्यवस्था आहे. भारतीय ज्ञान व्यवस्थेत ज्ञानाचा उद्देश माहिती संकलन नसून सत्याची अनुभूती, आत्मविकास आणि समाजकल्याण हा आहे. विकसित भारताची संकल्पना केवळ आर्थिक प्रगतीपुरती मर्यादित नसून ती समग्र, शाश्वत आणि मूल्याधिष्ठित विकासावर आधारित आहे. या दृष्टीने भारतीय ज्ञान व्यवस्था महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. ती शरीर-मन-बुद्धी-आत्मा यांचा संतुलित विकास, मूल्याधिष्ठित शासन, विज्ञान-अध्यात्माचा समन्वय, पर्यावरणाशी सुसंवाद, शिक्षणातून सद्गुणी व कुशल मनुष्यबळनिर्मिती, आत्मनिर्भरता, सामाजिक सलोखा आणि मानसिक आरोग्य यांना चालना देते. आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानाला भारतीय ज्ञानाच्या नैतिक आणि मानवकेंद्रित दृष्टीची जोड मिळाल्यास भारत शाश्वत, सुसंवादी आणि समृद्ध विकसित राष्ट्र म्हणून उभा राहू शकतो.

भारतीय ज्ञानाची संकल्पना

भारतीय परंपरेत ज्ञानाला विद्या म्हटले गेले असून, जी माणसाला अज्ञानातून मुक्त करून योग्य मार्ग दाखवते, ती विद्या होय. त्यामुळे भारतीय ज्ञान व्यवस्था ही आत्मकेंद्रित नव्हे तर लोककल्याणकेंद्रित आहे. येथे ज्ञानाचा उपयोग केवळ भौतिक सुखासाठी न करता, धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या चार पुरुषार्थांच्या संतुलनासाठी केला जातो. या ज्ञान व्यवस्थेचा पाया श्रुती, स्मृती, अनुभव, तर्क आणि साधना यांवर आधारित आहे. वेद, उपनिषदे, गीता, दर्शनशास्त्रे, आयुर्वेद, योग, गणित, खगोलशास्त्र, समाजशास्त्र अशा विविध शाखांमधून भारतीय ज्ञान व्यवस्था विकसित झाली. गुरु-शिष्य परंपरेतून प्रत्यक्ष अनुभव, आचरण आणि मूल्यसंस्कार यांना विशेष महत्त्व दिले गेले.

भारतीय ज्ञान व्यवस्थेची आणखी एक महत्त्वाची बाब म्हणजे निसर्गाशी सुसंवाद. मानव हा निसर्गाचा मालक नसून त्याचा एक घटक आहे, ही भूमिका या संकल्पनेत दिसून येते. म्हणूनच पृथ्वी, जल, वन, प्राणी यांचे संरक्षण ही नैतिक जबाबदारी मानली गेली आहे.

एकूणच, भारतीय ज्ञान व्यवस्थेची संकल्पना ही सत्य, धर्म, करुणा, समता आणि आत्मोन्नती यांवर आधारलेली असून ती व्यक्तीला सुजाण नागरिक, जबाबदार समाजघटक आणि संवेदनशील मानव बनवण्याचे कार्य करते. आधुनिक काळातही ही संकल्पना तितकीच उपयुक्त असून, शाश्वत विकास व मानवी मूल्यांच्या जतनासाठी ती मार्गदर्शक ठरते.

विकसित भारत आणि भारतीय ज्ञान प्रणाली

विकसित भारताचा विचार करत असताना साधारणतः काही महत्त्वाच्या बाबींवर विशेष लक्ष देणे आवश्यक असते. यात मुख्यत्वे देशाचा आर्थिक विकास, शैक्षणिक विकास, पायाभूत सुविधांच्या विकासामध्ये भारतीय ज्ञान व्यवस्थेची भूमिका, पर्यावरणीय विकासात भारतीय ज्ञानाची भूमिका, तसेच प्रशासकीय व राजकीय व्यवस्थेवर भारतीय ज्ञानाचा संभाव्य प्रभाव आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे सामाजिक आणि सांस्कृतिक सलोखा राखण्यामध्ये भारतीय ज्ञान व्यवस्थेची भूमिका इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. त्यामुळे विकासाच्या उपरोक्त सर्वच आयामांमध्ये भारतीय ज्ञानव्यवस्थेचे काय योगदान असू शकते यावर चिंतन होणे आवश्यक आहे.

• आर्थिक विकास

भारतीय ज्ञान व्यवस्था ही भारताच्या सांस्कृतिक, सामाजिक व आर्थिक जीवनाचा मूलाधार आहे. ही व्यवस्था केवळ अध्यात्मापुरती मर्यादित नसून, अर्थव्यवस्था, उत्पादन, व्यापार, श्रम, शासन आणि समाजकल्याण यांचा समग्र विचार करणारी आहे. भारतीय ज्ञान व्यवस्थेत आर्थिक विकासाला नैतिक व सामाजिक अधिष्ठान दिलेले दिसते.

भारतीय ज्ञान व्यवस्थेचा पाया धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष या पुरुषार्थांवर आधारित आहे. यामध्ये अर्थ म्हणजे संपत्तीची निर्मिती आवश्यक मानली असली तरी ती धर्माच्या चौकटीत आणि समाजहिताच्या दृष्टीने करावी, असा दृष्टिकोन मांडला आहे. त्यामुळे आर्थिक क्रियाकलापांना मर्यादा, जबाबदारी व सामाजिक उत्तरदायित्व प्राप्त होते.

प्राचीन भारतात भारतीय ज्ञान व्यवस्थेच्या आधारे विकसित झालेली कृषी व्यवस्था, कारागिरी, व्यापार आणि करप्रणाली यांमुळे भारत जगातील समृद्ध अर्थव्यवस्थांपैकी एक होता. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्र ग्रंथात करव्यवस्था, बाजारनियंत्रण, राज्याची आर्थिक जबाबदारी आणि लोककल्याण यांचा सविस्तर विचार आढळतो. यावरून आर्थिक विकास हा लोककेंद्रित असावा, ही संकल्पना स्पष्ट होते.

भारतीय ज्ञान व्यवस्थेतील अपरिग्रह, लोकसंग्रह, स्वावलंबन आणि निसर्गाशी सुसंवाद ही मूल्ये आजच्या काळातही तितकीच उपयुक्त आहेत. आत्मनिर्भर भारत, वोकल फॉर लोकल, सहकार चळवळ, स्वयं-सहायता गट आणि शाश्वत विकास ही आधुनिक धोरणे याच विचारसरणीशी सुसंगत आहेत.

म्हणूनच, भारतीय ज्ञान व्यवस्थेवर आधारित आर्थिक विकासामुळे भारताचा विकास समावेशक, नैतिक, शाश्वत आणि मानवीय बनतो. असा विकासच भारताला खऱ्या अर्थाने विकसित भारत बनवू शकतो.

• सामाजिक विकास

भारतीय ज्ञान व्यवस्था ही भारताच्या सामाजिक जीवनाचा मूलाधार असून ती व्यक्ती, समाज आणि निसर्ग यांच्यातील समतोलवर आधारित आहे. सामाजिक विकास म्हणजे केवळ भौतिक प्रगती नसून न्याय, समता, बंधुता, नैतिकता आणि सामाजिक सलोखा यांचा समन्वय साधणारी प्रक्रिया होय. भारतीय ज्ञान व्यवस्थेने हा व्यापक दृष्टिकोन प्राचीन काळापासून समाजाला दिला आहे.

भारतीय ज्ञान व्यवस्थेचा पाया वसुधैव कुटुंबकम्, सर्वे भवन्तु सुखिनः आणि लोकसंग्रह या तत्वांवर आधारित आहे. समाजातील प्रत्येक घटकाचे कल्याण साधणे, दुर्बल घटकांचे संरक्षण करणे आणि सर्वांमध्ये सामंजस्य निर्माण करणे, हा सामाजिक विकासाचा केंद्रबिंदू मानला आहे. व्यक्तीचा विकास हा समाजाच्या हिताशी जोडलेला असावा, अशी भूमिका भारतीय विचारसरणीत स्पष्टपणे दिसते.

प्राचीन भारतात वर्णव्यवस्था कर्माधिष्ठित, आश्रम व्यवस्था, ग्रामस्वराज्य, सहकार व दान परंपरा यांद्वारे सामाजिक समतोल राखण्याचा प्रयत्न केला गेला. शिक्षण, आरोग्य, जलसंधारण, धर्मशाळा आणि अन्नछत्रे यांसारख्या उपक्रमांतून समाजकल्याणाला चालना मिळाली. यामुळे समाजात परस्परावलंबन, सहकार्य व जबाबदारीची भावना निर्माण झाली.

भारतीय ज्ञान व्यवस्थेतील अहिंसा, सत्य, सहिष्णुता आणि समावेशन ही मूल्ये आजच्या सामाजिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहेत. महिला सशक्तीकरण, वंचित घटकांचा विकास, सामाजिक न्याय आणि राष्ट्रीय एकात्मता या आधुनिक संकल्पना याच मूल्यांशी सुसंगत आहेत.

आजच्या काळात सर्वसमावेशक विकास, अंत्योदय, सेवा भाव, स्वयंसेवी संस्था आणि लोकसहभाग या माध्यमांतून भारतीय ज्ञान व्यवस्थेची सामाजिक भूमिका अधिक प्रभावीपणे दिसून येते.

अशा प्रकारे, भारतीय ज्ञान व्यवस्था सामाजिक विकासाला मानवी मूल्यांवर आधारित, समतामूलक आणि शाश्वत दिशा देते आणि सुसंस्कृत व सशक्त समाजनिर्मितीसाठी मार्गदर्शक ठरते

- देशाचा शैक्षणिक विकास

भारतीय ज्ञान व्यवस्था ही भारताच्या शैक्षणिक विकासाचा पाया आहे. ही व्यवस्था केवळ माहिती किंवा कौशल्यपुरती मर्यादित नसून मूल्याधिष्ठित, सर्वसमावेशक आणि व्यक्तिमत्वविकासक शिक्षणावर भर देते. शैक्षणिक विकासाचा अर्थ केवळ शाळा किंवा महाविद्यालयांची संख्या वाढवणे नसून, व्यक्तीच्या सर्वांगीण क्षमतांचा विकास, कौशल्ये, नैतिकता आणि समाजाभिमुख विचार यांचा समन्वय साधणे हा आहे.

भारतीय ज्ञान व्यवस्थेत प्राचीन काळापासून गुरुकुल परंपरा प्रचलित होती. येथे विद्यार्थी फक्त पुस्तकी ज्ञान नव्हे तर कौशल्य, जीवनमूल्ये, नैतिकता आणि सामाजिक जबाबदारी शिकत होते. वेद, उपनिषद, अर्थशास्त्र, न्यायशास्त्र, विज्ञान, गणित, आयुर्वेद यांसारखे विविध विषय शिक्षणाचे घटक होते, ज्यामुळे व्यक्ती समग्रदृष्ट्या विकसित होत असे.

भारतीय ज्ञान व्यवस्थेतील स्वाध्याय, सतत अभ्यास, अनुभवावर आधारित शिक्षण आणि गुरु-शिष्य परंपरा आजच्या शैक्षणिक धोरणांसाठी प्रेरणादायी आहेत. आधुनिक भारतातही राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) मध्ये ज्ञानव्यवस्थेची तत्त्वे दिसतात. यात कौशल्याधारित शिक्षण, व्यक्तिमत्व विकास, सृजनशीलता, संशोधन व नवोपक्रम यांना प्राधान्य दिले आहे.

शैक्षणिक विकासात भारतीय ज्ञान व्यवस्थेची भूमिका केवळ व्यक्तिमत्वनिर्मितीपुरती मर्यादित नसून, सामाजिक समावेश, महिला सशक्तीकरण, ग्रामीण व दुर्गम भागातील शिक्षण प्रसार यालाही प्रोत्साहन देते. यामुळे देशात मानव संसाधनाची गुणवत्ता सुधारते, रोजगारक्षमता वाढते आणि आर्थिक व सामाजिक विकासाला गती मिळते.

अशाप्रकारे, भारतीय ज्ञान व्यवस्था शैक्षणिक विकासाला मूल्य, कौशल्य आणि संशोधन यांचा समतोल साधून देशाला सशक्त, सृजनशील आणि जागतिक स्तरावर प्रतिस्पर्धी बनवते.

- पायाभूत सुविधांचा विकास

पायाभूत सुविधा म्हणजे देशाच्या आर्थिक, सामाजिक व शाश्वत विकासाचा कणा होय. रस्ते, जलव्यवस्था, निवास, ऊर्जा, दळणवळण आणि शहरी-ग्रामीण रचना यांचा समावेश पायाभूत सुविधांमध्ये होतो. भारतीय ज्ञान व्यवस्था ही प्राचीन काळापासून निसर्गाशी सुसंवाद, स्थानिक गरजांनुसार रचना आणि दीर्घकालीन टिकाव यांवर आधारित असल्यामुळे पायाभूत सुविधांच्या विकासात मार्गदर्शक ठरते.

प्राचीन भारतात जलसंधारणासाठी तलाव, विहिरी, बावडी, कुंडे व कालवे उभारले जात होते. या संरचना पावसाच्या पाण्याचे संवर्धन, भूजल पातळी राखणे आणि दुष्काळाशी सामना करण्यासाठी उपयुक्त होत्या. नगररचनेत मोहनजोदडो व हडप्पा येथील नियोजनबद्ध रस्ते, निचरा व्यवस्था व सार्वजनिक स्नानगृहे हे भारतीय ज्ञान व्यवस्थेच्या वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचे उत्तम उदाहरण आहेत.

भारतीय ज्ञान व्यवस्थेत वास्तुशास्त्र आणि स्थापत्यशास्त्र यांना विशेष महत्त्व आहे. निवास, मंदिरे, सार्वजनिक इमारती या सूर्यप्रकाश, वायुवीजन आणि पर्यावरणीय संतुलन लक्षात घेऊन बांधल्या जात. त्यामुळे ऊर्जा बचत होत असे आणि मानवी आरोग्य जपले जात असे. तसेच ग्रामस्वराज्य संकल्पनेतून स्थानिक स्वराज्य संस्था, रस्ते, पाणीपुरवठा व बाजारपेठा यांचा समतोल विकास साधला जात होता.

आजच्या काळात भारतीय ज्ञान व्यवस्थेची तत्त्वे शाश्वत पायाभूत सुविधा, पर्यावरणपूरक बांधकाम, स्थानिक संसाधनांचा वापर आणि लोकसहभाग यांमध्ये दिसून येतात. जलजीवन मिशन, अमृत सरोवर, नवीकरणीय ऊर्जा प्रकल्प आणि स्मार्ट सिटी संकल्पना या पारंपरिक ज्ञानाला आधुनिक तंत्रज्ञानाशी जोडतात.

अशा प्रकारे, भारतीय ज्ञान व्यवस्था पायाभूत सुविधांच्या विकासाला टिकाऊ, समतोल आणि लोकाभिमुख दिशा देते, जी विकसित भारताच्या निर्मितीसाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

- पर्यावरणीय विकास

पर्यावरण विकास म्हणजे निसर्गाचे संरक्षण, संवर्धन आणि शाश्वत वापर यांचा समतोल साधणे होय. भारतीय ज्ञान व्यवस्था ही प्राचीन काळापासून निसर्गपूजक, जीवनकेंद्रित आणि शाश्वत दृष्टिकोनावर आधारित असल्यामुळे पर्यावरण विकासात तिची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. भारतीय विचारसरणीत मानव हा निसर्गाचा स्वामी नसून निसर्गाचा अविभाज्य घटक मानला आहे.

भारतीय ज्ञान व्यवस्थेचा पाया पंचमहाभूत—पृथ्वी, जल, अग्नि, वायू आणि आकाश—या तत्वांवर आधारित आहे. या पंचतत्वांचा समतोल राखणे हेच पर्यावरण संरक्षणाचे मूळ तत्त्व मानले गेले आहे. वेद, उपनिषद आणि स्मृतीग्रंथांमध्ये वृक्ष, नद्या, पर्वत, प्राणी आणि भूमी यांचे पावित्र्य अधोरेखित केलेले दिसते. वृक्षारोपण, वनसंवर्धन आणि जलपूजा या परंपरा पर्यावरण जतनाची सामाजिक चळवळ बनल्या.

प्राचीन भारतात जलसंधारण प्रणाली—तलाव, बावडी, विहिरी, कुंडे—यांद्वारे पाणी व्यवस्थापन केले जात होते. तसेच ऋतूचक्रावर आधारित शेती, सेंद्रिय खतांचा वापर आणि जैवविविधतेचे संरक्षण यामुळे पर्यावरणीय संतुलन राखले जात होते. अहिंसा आणि अपरिग्रह या तत्वांमुळे अति उपभोग व निसर्ग शोषणावर मर्यादा घालण्यात आली.

आजच्या काळात भारतीय ज्ञान व्यवस्थेची तत्त्वे शाश्वत विकास, नवीकरणीय ऊर्जा, जैविक शेती आणि पर्यावरणपूरक जीवनशैली यांमध्ये उपयुक्त ठरतात. योग, आयुर्वेद आणि सात्त्विक जीवनपद्धतीमुळे मानवी आरोग्य आणि पर्यावरण यांचा सुसंवाद साधला जातो.

अशा प्रकारे, भारतीय ज्ञान व्यवस्था पर्यावरण विकासाला नैतिक अधिष्ठान, सांस्कृतिक बळ आणि दीर्घकालीन टिकाव प्रदान करते. पर्यावरण संरक्षणाला जीवनशैलीचा भाग बनवून ती भारताला शाश्वत आणि संतुलित विकासाच्या मार्गावर नेते.

- प्रशासकीय व राजकीय व्यवस्था

भारतीय ज्ञान व्यवस्थेत प्रशासकीय व राजकीय व्यवस्था या लोककल्याण, धर्माधिष्ठित शासन आणि नैतिक नेतृत्व यांवर आधारित होत्या. शासनाचा उद्देश केवळ सत्ता टिकवणे नसून, प्रजा-सुख हेच राजसुख मानले जात असे. त्यामुळे प्रशासन हे सेवा, जबाबदारी आणि न्याय यांवर उभे राहिलेले होते.

भारतीय राजकीय विचारसरणीचा पाया धर्म या संकल्पनेवर आधारित आहे. येथे धर्म म्हणजे केवळ धार्मिक विधी नव्हे, तर न्याय, कर्तव्य, नैतिकता आणि समाजहित यांचा समुच्चय होय. राजा हा धर्माचा रक्षक मानला जाई. रामराज्य ही संकल्पना आदर्श शासनाचे प्रतीक असून त्यात समता, न्याय, पारदर्शकता आणि लोकहिताला प्राधान्य दिलेले दिसते.

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्र ग्रंथात प्रशासनाची सविस्तर मांडणी आढळते. करव्यवस्था, गुप्तचर यंत्रणा, न्यायप्रणाली, बाजारनियंत्रण आणि राज्याची आर्थिक जबाबदारी यांचा शास्त्रशुद्ध विचार करण्यात आला आहे. तसेच भ्रष्टाचाराला आळा घालणे, अधिकाऱ्यांवर नियंत्रण आणि जनतेच्या तक्रारींना महत्त्व देणे, ही तत्त्वे मांडलेली आहेत.

भारतीय ज्ञान व्यवस्थेत ग्रामस्वराज्य ही महत्त्वाची संकल्पना होती. ग्रामसभा व पंचायत यांद्वारे स्थानिक पातळीवर निर्णय घेतले जात, ज्यामुळे लोकसहभाग, उत्तरदायित्व आणि विकेंद्रीकरण साधले जात होते. यामुळे प्रशासन अधिक लोकाभिमुख व प्रभावी बनत असे.

राजकीय व्यवस्थेत सल्लागार मंडळ, विद्वान, धर्मगुरू आणि ज्येष्ठ नागरिक यांचा सहभाग असे. निर्णय प्रक्रियेत संवाद व सहमतीला महत्त्व दिले जाई. तसेच अहिंसा, सहिष्णुता आणि सामाजिक समन्वय ही मूल्ये राजकारणाचा आत्मा होती.

अशा प्रकारे, भारतीय ज्ञान व्यवस्थेतील प्रशासकीय व राजकीय व्यवस्था या नैतिकता, लोककल्याण, न्याय आणि सहभागात्मक शासन यांवर आधारित होत्या. या तत्वांचा आधुनिक प्रशासनात समावेश केल्यास सुशासन आणि सशक्त लोकशाही अधिक दृढ होऊ शकते.

- सामाजिक व सांस्कृतिक सलोखा

भारतीय ज्ञान व्यवस्था ही सामाजिक व सांस्कृतिक सलोखा निर्माण करण्याची आणि तो टिकवून ठेवण्याची एक सशक्त परंपरा आहे. भारतासारख्या बहुभाषिक, बहुधार्मिक आणि बहुसांस्कृतिक देशात एकता, सहिष्णुता व समन्वय राखणे हे मोठे आव्हान आहे. भारतीय ज्ञान व्यवस्थेने या आव्हानावर मात करण्यासाठी मूल्याधिष्ठित आणि समावेशक दृष्टिकोन दिला आहे.

“वसुधैव कुटुंबकम्” ही संकल्पना भारतीय ज्ञान व्यवस्थेचा केंद्रबिंदू आहे. संपूर्ण मानवजातीला एक कुटुंब मानण्याची ही भावना सामाजिक सलोखाचा पाया घालते. तसेच “सर्वे भवन्तु सुखिनः” आणि “सर्वे सन्तु निरामयाः” या विचारांतून समाजातील प्रत्येक घटकाच्या कल्याणाची भावना रुजवली जाते. त्यामुळे सामाजिक तणाव कमी होऊन परस्पर विश्वास व बंधुभाव निर्माण होतो.

भारतीय ज्ञान व्यवस्थेत धर्म ही संकल्पना केवळ पूजा-पाठापुरती मर्यादित नसून, ती कर्तव्य, नैतिकता आणि सामाजिक जबाबदारी यांचा समुच्चय आहे. यामुळे विविध पंथ, जाती व समूहांमध्ये सहअस्तित्वाची भावना निर्माण झाली. भक्ती आणि सूफी परंपरा, वारकरी, संत चळवळ यांनी भाषा, जात आणि पंथाच्या भिंती ओलांडून समाजाला एकत्र आणले.

भारतीय सण-उत्सव, लोककला, संगीत, नृत्य आणि परंपरा या सांस्कृतिक वैविध्यातूनच एकतेचा संदेश देतात. विविधतेत एकता ही संकल्पना भारतीय संस्कृतीची ओळख बनली आहे. परंपरांचा सन्मान राखत बदल स्वीकारण्याची क्षमता भारतीय समाजात दिसून येते.

आजच्या काळातही भारतीय ज्ञान व्यवस्थेतील सहिष्णुता, संवाद, समन्वय आणि अहिंसा ही मूल्ये सामाजिक व सांस्कृतिक सलोखा टिकवण्यासाठी मार्गदर्शक ठरतात. त्यामुळे भारतीय ज्ञान व्यवस्था ही केवळ भूतकाळाची देणगी नसून, वर्तमान आणि भविष्यकाळासाठीही सामाजिक ऐक्याचे प्रभावी साधन आहे.

निष्कर्ष

भारतीय ज्ञान व्यवस्था ही सामाजिक व सांस्कृतिक सलोखा राखण्यासाठी एक भक्कम आणि मूल्याधिष्ठित परंपरा आहे. वसुधैव कुटुंबकम्, सर्वे भवन्तु सुखिनः यांसारख्या संकल्पनांद्वारे संपूर्ण मानवजातीला एक कुटुंब मानण्याची भावना निर्माण केली जाते. त्यामुळे विविध भाषा, धर्म, पंथ आणि संस्कृती असतानाही समाजात सहिष्णुता, समन्वय आणि बंधुभाव टिकून राहतो.

भारतीय ज्ञान व्यवस्थेत धर्म ही संकल्पना केवळ धार्मिक आचरणापुरती मर्यादित नसून, ती न्याय, कर्तव्य, नैतिकता आणि सामाजिक जबाबदारी यांचा समुच्चय आहे. भक्ती, सूफी आणि संत परंपरांनी जात-पंथाच्या भिंती ओलांडून समाजात एकात्मतेचा संदेश दिला. तसेच सण-उत्सव, लोककला, संगीत आणि परंपरांमधून विविधतेत एकता ही भारतीय संस्कृतीची ओळख दृढ झाली.

या सर्व तत्त्वांमुळे सामाजिक तणाव कमी होऊन संवाद, परस्पर आदर आणि शांततामय सहअस्तित्व वाढते. आजच्या काळातही भारतीय ज्ञान व्यवस्थेतील अहिंसा, सहिष्णुता आणि संवाद ही मूल्ये सामाजिक व सांस्कृतिक सलोखा टिकवण्यासाठी मार्गदर्शक ठरतात. त्यामुळे भारतीय ज्ञान व्यवस्था ही भूतकाळापुरती मर्यादित नसून, वर्तमान आणि भविष्यकाळातही समाजाला एकत्र ठेवणारी प्रभावी शक्ती आहे.

संदर्भ :-

अनिल गौडा भारतीय ज्ञान परंपरा अनिल प्रकाशन

Kirti Das Dutta Viksit Bharat path to progress and prosperity Kunal books publishers and distributors

सरोज शर्मा भारतीय ज्ञान परंपरा विविध आयाम शिप्र पब्लिकेशन

वाघ शही आ भारतीय ज्ञान प्रणाली अथर्व पब्लिकेशन्स 2024

<http://iksindia.org> Dt. 24/12/2025

<https://en.wikipedia.org> Dt. 26/12/2025